

Олеся Мандебура, Олексій Полунін

ЧАСОВИКОРИСТАННЯ: ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

У статті розглядається проблема часу як ресурсу та традиції його використання в сучасних українських реаліях.

Актуальність проблеми часу та її передісторія

Час займає місце метафізичної складової в європейському світогляді вже щонайменше дві з половиною тисячі років. За ці роки уявлення про нього розвинулось від часу-Бога до часу як наукової категорії, об'єкта наукового аналізу фізики, політології, психології, геології, біології. У міфології давніх греків існували два боги, пов'язані з часом — Хронос та Каїрос. Хронос (гр. Χρόνος) — це кількісний лінійний час, час як певні рамки світосприйняття, як невпинний рух. Каїрос (гр. Καῖρός) — час якісний, зручний для діяльності момент, «зараз», який людина може використати для себе особисто. Відповідно, виділялися два важливі аспекти часу — якісний і кількісний. Вони відображали два типи відношення між суб'єктом і часом. Перший — передача суб'єкта в об'єми плину часу з одночасним перетворення суб'єкта на об'єкт. У другому аспекті час обмежується наявним сприйняттям суб'єкта, віддається в його руки і сприймається як безпосередня можливість діяти, як шанс впливати на перебіг подій у світі. Ці відносини між суб'єктом і часом відповідно трансформуються у відносини суб'єкта і світу. Міфологія, звісно, не могла дати відповідь на питання, що є час. Пізніше Аристотель ставив це питання, яке теж лишилося без раціональної відповіді. На його важливості наголошували й інші провідні філософи, зокрема, Секст Емпірик, Святий Августин у своїй «Сповіді», Г.Лейбниц, І.Кант.

Проблемі часу присвячені числені дослідження у фізиці (А.Лоренц, А.Ейнштейн), філософії (І.Кант, Дж.Уітроу, Г.Рейхенбах, Ю.Молчанов), психології (П.Фресс, Д.Елькін, Л.Дуб, Р.Блок, Дж.Верден), економіці (Ф.Бродель, М.Кондратьєв). Досліджувалися такі складові часу, як минуле, теперішнє, майбутнє, їхній зв'язок та уявлення про плин часу. Зокрема, проблема направленості часу привертала увагу фізиків і психологів, хоча йшлося, звісно, про різне розуміння і визначення цієї направленості. Проблема суб'єктивного теперішнього досліджувалася багатьма фахівцями

в межах психології (У.Джеймс, В.Штерн, П.Фресс, Р.Блок). У політології аналізувалися, зокрема, моделі хронополітики в системі обґрунтувань національної історії¹, метрики політичного простору і часу та їх топологія², соціальний та політичний час³. L-сферу — «вільний час» — досліджує семіотика⁴.

Сьогодні час, як і належить метафізичній складовій парадигми, є однією з найважливіших категорій як в науці, так і в повсякденному житті людини західної цивілізації. Саме це визначає важливість його дослідження в різних сферах життєдіяльності людини, зокрема, політичному житті. В політології час визнається як важлива змінна. О.Панарін зазначає, що «типологія соціальних форм простору-часу стає важливим завданням бо без усвідомлення специфіки простору-часу різних суспільств і груп у межах одного і того ж суспільства неможлива сучасна політична аналітика і прогностика»⁵.

В економіці час вивчається як ресурс, засіб підвищення ефективності виробництва, координації складних дій. При цьому для представників індустріально розвинутих країн це давно вже не абстрактний час, а цілком конкретний об'єкт дослідження і використання. Ще в часи Веймарської республіки подібні проблеми вивчала німецька фірма «Normal Zeit». («Нормал Цат») GmbH. Компанія «Schweizer Zeit AG» («Швайцер Цайт АГ») вивчає використання часу в індустрії і формування часового ритму у функціонуванні підприємства. Іншим сучасним закладом, який досліджує цю тематику, є швейцарський Інститут часової економіки і часової екології (Institut für Zeitwirtschaft und Zeitökologie). Його фахівці вивчають причини прискорення життя сучасної людини в усіх сферах життєдіяльності і подолання негативних наслідків цього, розробляють нові підходи до розуміння і використання часового ресурсу. Мета їх наукових досліджень — покращання життя окремої людини, роботи підприємств, підвищення ефективності функціонування суспільства. Такі завдання є за своєю суттю міждисциплінарними викликами для сучасної науки. Для їх вирішення мають працювати разом соціальна психологія і хронобіологія, соціологія і економіка організації виробництва, ергономіка і психологія праці, а також хронополітологія. Відповідно, актуальним є дослідження ролі часу в житті українського соціуму, українських особливостей використання часу.

Час як ресурс та українські реалії

Час не завжди був таким цінним ресурсом, як сьогодні в західній культурі. Певною мірою розкрив становлення сучасної ролі часу

в європейській економіці та культурі Ф.Бродель⁶. Життя сучасної людини набуло значного прискорення. В середні віки воно тягнулося досить повільно, значно меншими були насиченість часових відрізків подіями та щільність інформаційного потоку. Зростання обсягів морської торгівлі та формування індустріальної форми виробництва разом з новими технічними і технологічними досягненнями перетворили час на економічний фактор. Завдяки вдалому управлінню ним стало можливим досягати конкурентних переваг і отримувати більші прибутки. В ХІХ ст. на багатьох справах враження темп зростання американської економіки. Сьогодні ми стали свідками тенденції прискорення економічного життя в Південній Кореї та Китаї. В обох цих випадках мало місце поширення в суспільстві нового ставлення до часу як до ресурсу, зміна культури часокористування. Відповідно, час як будь-який інший ресурс (а) зазнав раціоналізації використання і (б) став об'єктом управління — формування та розподілення як ресурсу.

Одним з дослідників проблеми часу в межах організаційної психології був Елліот Жакес. Він розробив систематику часу, яка вирізняє шість функцій і п'ять вимірів часу⁷. Функції: час як засіб рахування, часова координація, часова компенсація, часова конкуренція, креативна функція часу (час творення) та час споживання. До вимірів часу він відносить: переживання часу (суб'єктивне та об'єктивне), часову перспективу (розподіл часу на минуле, теперішнє та майбутнє), часову логіку (час як Хронос та Каїрос), перебіг часу (лінійний або циклічний час) та вимірювання часу (уявлення про безперервний чи квантований перебіг часу). Спираючись на запропоновані Е.Жакесом форми часу, зокрема, його виміри, ми спробуємо зрозуміти особливості часовикористання в сучасному українському суспільстві.

Прискорення перебігу часу

Збільшення швидкості і щільності інформаційних потоків привело до прискорення плину часу на рівні суб'єктивного сприйняття і прискорення економічних процесів. У зв'язку з цим філософ Г.Люббе зазначає, що відбувається свого роду звуження теперішнього, яке полягає в тому, що стає коротшою культурна самозрозумілість, тренди культурного життя змінюються частіше і навіть сама така зміна вже починає сприйматись як певний культурний тренд: «культурні епохи» стають коротшими за життя людини, через це звужується теперішнє стабільного світу і людина змушена

змінювати власні звички і самозрозумілі для неї речі більше, ніж раз за життя, і пристосовуватися до цього⁸. На нашу думку, паралельно до звуження теперішнього відбувається також його ущільнення. Ці процеси утворюють свого роду коло взаємовпливу і взаємозалежності. Зростання щільності інформаційного потоку, збільшення репертуару ролей, які визначають поведінку людини, більша деталізація репертуарів поведінки призводять до сумарного збільшення кількості та якості переживань на одиницю часу. Теперішнє стає мультирольовим та багатопропозиційним. Зазначене ущільнення потоку досвіду приводить до ущільнення теперішнього, через що змінюється відчуття плину часу, яке, у свою чергу, впливає на рольову поведінку та сприйняття перебігу подій. Як наслідок можна висунути також припущення про зміну співвідношення ролей Каїроса і Хроноса як двох протилежних форм часорозуміння, що зазнає власних флуктуацій, якщо за нею спостерігати з перспективи часу-Хроноса.

На тлі прискорення часу ще більше зростає його цінність як ресурсу. Це прискорення стосується практично всіх сфер людського життя. Інших вимірів набувають швидкість, з якою люди подорожують, швидкість розробки і виведення на ринок нових товарів, швидкість засвоєння використання нових товарів і послуг. Зросла навіть швидкість виробництва товарів тваринництва і рослинництва, що донедавна ще було поза межами людської уяви. Всі ці процеси, звичайно, опосередковуються тими чи іншими культурними факторами і завдяки цьому набувають певної форми прояву в реальності.

Провідні українські політологи усвідомлюють факт прискорення плину політичного часу. В інтерв'ю електронному виданню «Українська Правда» В.Видрін, відповідаючи на питання про вірогідність дострокових парламентських виборів в Україні, посилається на феномен прискорення політичного часу в світі і зазначає: «Іншою об'єктивною причиною є те, що не тільки в Україні, а, мабуть, і в усьому світі прискорився хід політичного часу. Політичні цикли стають все коротшими і коротшими. Як наслідок, величезна кількість дострокових виборів в усьому світі, включаючи навіть стабільну і повільну Європу. Подивіться, що відбувається в Італії, подивіться, що відбувалося в Польщі, Німеччині і т. д. Дуже швидко змінюються політичні ситуації, швидко змінюється політичний ландшафт, виникають нові виклики. У цих умовах політичні цикли істотно скорочуються. І це не може не позначитися на плінні

політичного часу в Україні»⁹. За таких умов набуває значення готовність управлінців і політиків до діяльності в прискореному часі. Набуття відповідних навичок мало б забезпечити якість і управління інформаційними процесами, і прийняття управлінських рішень. Набуває значення здатність долати цейтноти з мінімальними негативними наслідками та вміння передбачати нові виклики часу. Не менш важливим інструментом лідерства стає здатність уникати часового тиску від контрагентів і разом з цим створювати його для них самих. Одним з прикладів ефективного використання часового тиску є майже щорічне загострення питання про газопостачання Росією саме в останні тижні перед закінченням терміну дії попереднього договору. Українські управлінці при цьому, як правило, не знаходять адекватного інструментарію для врегулювання ситуації без зайвої поспішності та взаємозвинувачень.

Час особистий та час інституціональний

У проблемі часу розрізняється час особистий та інституціональний. Особистий час стосується життєдіяльності індивіда з його цілями, мотивами і баченням шляхів їх реалізації. Під інституціональним часом розуміється часова організація життєдіяльності певної інституції (політичної партії, державної установи, приватної компанії тощо). Таке розрізнення важливе для розуміння часової топології українського життя. Взаємозв'язок та баланс особистого й інституціонального часів має визначальну роль у користуванні часовим та іншими ресурсами.

Переважаання особистих та дрібногрупових інтересів над інституціональними та інтересами держави притаманне українському соціуму. Воно відбивається в плануванні та використанні часових та інших ресурсів інституцій. При цьому особиста або дрібногрупова часова перспектива часто відіграє домінуючу роль щодо інституціональної. Одна з найбідніших держав Європи за розрахунком ВВП на душу населення надає у вигляді подарунку депутатам Верховної Ради житло в столиці. Бідна за європейськими мірками країна дозволяє собі будувати розкішні за тими ж європейськими мірками резиденції для провідних держслужбовців і фактично дарувати їх після закінчення терміну перебування службовця на посаді. Ці приклади демонструють не просто підкорення державних ресурсів приватним інтересам держслужбовців, а домінування особистісного часового простору над інституціональним. З певною гіперболізацією зазначимо, що ці дії свідчать

про перевагу часу життя держслужбовця над поширеними в часі, особливо в майбутньому, інтересами державної інституції. Внаслідок цього відбувається звуження інституціонального часового простору за рахунок розгортання особистого або дрібногрупового. В українському середовищі яскраво виражена індивідуалістичність концепції часу, яка маскується під виглядом готовності наслідувати правила життя, які пропонуються інституціональним часом.

Найяскравішим підтвердженням цієї тези є відома за даними мас-медіа історія з одним з українських экс-прем'єр-міністрів, який мав два аркуші з завданнями на робочий день. На одному аркуші позначався довгий перелік того, що потрібно зробити для себе особисто, на другому — дещо коротший перелік справ державних. Як ще один приклад можна навести історію з будівництвом торгово-розважального центру біля НСК «Олімпійський» у Києві. Незважаючи на сумнівну законність отримання ліцензій на будівництво, заяви функціонерів з Європейської футбольної організації, численні запити футбольної федерації України, доручення представників українського уряду розібратися з ситуацією, незважаючи на перспективу дістати нищівний удар по іміджу України в 2012 році, який створить підстави для численних анекдотів в Європі про особливості українського урядування на десятиріччя, інтереси приватного забудовника успішно переважали над інтересами держави, доки проблема не була піднята до рівня Президента. Події з цим об'єктом будівництва протягом останніх років відбувалися за планами, які ґрунтуються на змісті внутрішнього часового простору забудовника. Виходячи з того, наскільки пасивно до такого перебігу подій ставились офіційні органи влади, можна зрозуміти, наскільки близькою і зрозумілою їм є саме така концепція часокористування. В першу чергу реалізуються потенціали особистого часового простору, а вже потім, залежно від статусу особи, державний чи інституціональний часовий простір відіграє роль перешкоди або ресурсів для особистого. Завдання та цілі з інституціонального часового простору можуть відігравати свою первинну роль тільки стосовно осіб з низьким статусом.

Таке співвідношення особистісного та інституціонального виглядає майже як неможливе, чи, щонайменше, як курйозне в багатьох інших країнах. Постає питання: яким чином цей маленький часовий простір особи або родини вже вкотре долає більший порівняно з ним інституціональний простір? В українських реаліях, на нашу думку, це досягається завдяки використанню трьох

інструментів: (1) відкритої декларації носіями особистого часового простору домінантності інституціонального часового простору (найкраще це проявляється в проголошенні передвиборчих закликів і обіцянок, які сповнені непомірною турботою про інтереси держави та суспільства та які в більшості випадків неможливо виконати взагалі, наприклад, «Покращимо Ваше життя вже сьогодні»); (2) замовчуванню фактичної домінантності особистого часового простору; (3) передачі усталеної традиції часокористування в межах родини та замкнених фахових груп. Завдяки декларативності домінування інституціонального часового простору стає можливим маскування під нього особистого або дрібногрупового. Зазначимо також, що інституціональний часовий простір відрізняється певною пасивністю, завдяки чому активний особистісний часовий простір має можливість задавати вектор розвитку для часу інституції.

Переживання часу

Е.Жакес розглядає переживання часу як один з вимірів часу. В експериментальній та феноменологічній психології переживання часу має дещо інший сенс, що, втім, не суперечить запропонованій систематиці часу. Розкриваючи цей вимір, Жакес підкреслює факт незбігання часу, даного в переживанні, і часу фізичного, незбігання суб'єктивного і об'єктивного часу. Їхній плин характеризується взаємною дискрепантністю і відповідно до цього — формуванням психологічної напруженості як на рівні суб'єкта, так і на рівні інституції. Якщо, наприклад, об'єктивно надані часові проміжки для виконання певного завдання є коротшими за часові відрізки, які суб'єктивно сприймаються як необхідні для цього, то виникає відчуття часового тиску, що є одним з варіантів спричинення стресу. В управлінській психології і психології організацій лише частково враховуються особливості суб'єктивного переживання часу. Однак саме баланс суб'єктивної та інституціональної часової перспектив може істотно впливати і на результати діяльності інституції, і на мотиви та результативність діяльності індивіда.

Є сфера, в якій врахування переживання часу набуває особливого значення — це сфера послуг. Йдеться як про послуги, які надаються приватними структурами та банками, так і «послуги» щодо забезпечення права з боку держави, виконання народними обранцями своїх зобов'язань як держслужбовців перед електоратом тощо. Суб'єктивні оцінки часу очікування зазвичай не збігаються

з оцінками тривалості, необхідної для виконання політичних зобов'язань. Приклади таких розбіжностей в оцінках відомі багатьом українцям, але найяскравішим серед них була передвиборча часова ілюзія «Покращимо ваше життя вже сьогодні». Часова дискретність обіцяного і очікуваного чітко виразилася протягом першого тижня після виборів і фактично бумерангом вдарила по партії-автору обіцянки.

Часова перспектива (минуле, теперішнє та майбутнє)

Розподіл часу на минуле, теперішнє та майбутнє окреслює не тільки перебіг часу, але і різні можливості часової перспективи. Зазвичай перспектива — це майбутнє. Але людська інтенція може спрямовуватися також і в минуле, і в теперішнє. При цьому часова спрямованість інтенції як переддії або як потенціалу дії розкриває характер самої дії. В цьому сенсі можна говорити про минулоцентровану, теперішньоцентровану та майбутньоцентровану часові перспективи. Кожна з них наповнює своєрідним сенсом людську діяльність. Є.Головаха та О.Кронік наводять феномен часової децентрації в особистісному переживанні часу¹⁰. Він полягає у виділенні особою як найважливіших у своєму житті подій або минулого, або теперішнього, або майбутнього. Відповідно, виникає минуло-, теперішньо- і майбутньоцентрованість особи. Такі децентрації пояснюють існування різних часових перспектив на рівні особистості. На нашу думку, подібна логіка може бути поширена і на інституції.

Як же виглядає часова перспектива в українському середовищі? На рівні економічного життя країни можна знайти достатньо прикладів минулоцентрованості. Зокрема, введення законів «заднім числом» свідчить про відкритість горизонту минулого задля змін цього минулого у теперішньому. Не тільки економічне, але і політичне життя подає нам приклади намагань парадоксальної зміни минулого в теперішньому. Візьмемо, зокрема, блокування трибуни Верховної Ради (лютий 2008 р.) у зв'язку із так званим «листом трьох» до Ради НАТО. Голова фракції В.Кириленко пропонує розв'язати цю проблему наступним чином: проголосувавши за згоду на підпис Голови ВР під цим листом «заднім числом», тобто коли лист був підписаний, відправлений і вже отриманий в Раді НАТО. Подія, неможлива на фізичному рівні, стає можливою в українському інституціональному часі. Українці не тільки знають, як повертати минуле, але і застосовують це знання в житті.

На нашу думку, цей феномен свідчить не тільки про відсутність нормального бачення майбутнього, але і про нездатність наявними ресурсами вирішувати проблеми теперішнього, через що виникає звернення до минулого як суто українське know how. Відповідно, відбувається корегування минулого залежно від інтересів у теперішньому.

Як інший приклад можна навести донедавна популярні зміни «заднім числом» у податковому законодавстві, зміни нормативних актів, які регулюють діяльність митниці. Минуле раптово наздоганяє суб'єкта економічної діяльності і відразу ж робить його заручником свавілля службовців у теперішньому. Однак службовець — це і представник інституції, і водночас конкретна особа зі своїми власними інтересами, тому для службовців більшість змін «заднім числом» означає не що інше, як подарунок від часу-Каїроса. Завдяки такому способу часовикористання створюється реальна можливість використання фінансових та матеріальних ресурсів інших суб'єктів, яка була б цілком неможливою без такої маніпуляції з часом. Яскравим прикладом минулоцентрованості економічного життя є неповернення підприємствам ПДВ, обсяг якого сягає мільйони гривень. Затримка повернення ПДВ призводить до зменшення обігових коштів підприємств, до уповільнення темпів економічного життя і врешті-решт до зменшення прибутків. Минулоцентрованість, яку фактично підтримує держава, в комплексі зі звуженим горизонтом майбутнього стають високо-ефективним гальмом для розвитку країни. Домінування минулоцентричності — своєрідний інгібітор динаміки розвитку відповідно до вимог сучасності як суспільства загалом, так і національної ідентичності.

Минуло-, теперішньо- і майбутньоцентричність — це три варіанти часового горизонту, використання яких має важливе значення для успішності управлінської діяльності. Особливого значення набуває вміння наповнити ці часові горизонти релевантним для власної діяльності змістом. Постає питання: який часовий горизонт переважно використовується в українському соціумі?

Футуристика була стилем управління в Радянському Союзі. Йдеться про знамениті п'ятирічки, довготривалі майбутньоорієнтовані плани розвитку. Ці плани формували часову структуру діяльності багатьох інституцій, хоча й не завжди наповнювалися реалістичним змістом, траплялися курйозні змістовні помилки. Як приклади помилкового наповнення часового горизонту можна

розглядати обіцянки М.С. Хрущова побудувати в СРСР до 80-х років ХХ ст. комунізм, програму М.С. Горбачова «Житло 2000» та його очікування чудодійних результатів розпочатої перебудови. В сучасній Україні майбутньоцентрованість не набула такого поширення. В кращому разі можна навести плани розробки майбутньоорієнтованих і на практиці невдалих програм зі створення конкурентоспроможного українського комп'ютера, плани та обіцянки щодо розробки та виробництва українських мобільних телефонів та виведення продукції українського автомобілебудування (українських малолітражок «Таврія», «Славута») на європейський ринок. Свіжішим прикладом відкидання майбутньоцентрованості як принципу діяльності є відсутність програми дій уряду В.Ф.Януковича протягом 2007 року та використання «ручного» стилю управління економікою більшістю українських прем'єр-міністрів.

Завузький майбутньоорієнтований горизонт систематично маніфестує себе у проблемі забезпечення країни енергоносіями. Проблема газопостачання взагалі наштовхує на припущення про нездатність наповнювати горизонт майбутнього держави релевантною діяльністю. У випадку із забезпеченням України газом можна припустити наявність цілеспрямованого звуження горизонту майбутнього, яке відбувається завдяки підкоренню часового простору держави особистому чи дрібногруповому часовому простору. Таке звуження спостерігається і в повсякденному економічному житті. Прийняття законів, які регулюють діяльність митників чи податківців, часто не супроводжується синхронізованим наданням інструкцій для реалізації цих законів на рівні службовця митниці чи податкової. Це свідчить про занадто малий майбутньоорієнтований горизонт управлінця як представника інституції. З іншого боку, не можна виокремити в цьому феномені плідне використання службовцем часу-Хроноса для створення зручних з погляду особистих інтересів моментів за часом-Каїросом. Відсутність тих самих інструкцій на місцях щодо реалізації прийнятого закону може репрезентувати досить «плідний» час-Каїрос, «плідний» насамперед для особи, а не інституції. Навіть серед української інтелігенції, яка мала би формувати візії майбутнього, спостерігається звужений горизонт майбутнього. В той час, як у розвинутих країнах Заходу науковці дізнаються про заплановані конференції інколи за два роки наперед, але мінімум за півроку, в українському науковому середовищі потенційний учасник наукової конфе-

ренції отримує інформацію про її проведення в кращому разі за чотири місяці, а то і за два тижні.

Відсутність або значне звуження майбутньоорієнтованого часового горизонту призводить до хаотичності теперішнього та низької продуктивності минулого в інституціональному ракурсі. Це маніфестує себе у відсутності належного сучасного звітування про виконання планів та дотримання термінів виконання запланованого. Фактично йдеться про своєрідну загальноприйнятю безвідповідальність, сенс якої полягає в розширенні репертуару поведінки суб'єкта та в збільшенні її довільності за рахунок невизначеності перспектив інституції. Виняток становлять хіба що провідні українські фірми, керівництво яких намагається зазирнути в своїх планах у майбутнє і відповідно структурувати діяльність у теперішньому. Але це швидше демонстрація більшої перспективи особистого чи дрібногрупового горизонту майбутнього порівняно з горизонтом у державних установах.

В українському, як і будь-якому іншому, політикумі виділяються особистості з принципово різною орієнтацією у часі. Одні віддають перевагу минулому (проблеми вирішуються тоді, коли вони набули значного розміру), інші «спеціалізуються» на розв'язанні актуальних проблем у теперішньому та треті, яких досить мало, орієнтуються на майбутнє. Відповідно до цього може виникати певна часова несумісність осіб. Вона проявляється як на рівні часу, необхідного для розгляду документів, так і в загальній часовій інтенції та формулюванні реалістичних планів. Якщо до цього додається ще і незбіг темпів діяльності, то вірогідність конфліктів істотно збільшується. Загалом можна говорити про футуристичну «сліпоту» українських політиків, яка стосується інституціонального, зрідка — суб'єктивного часу. Моргенрот та Лослебен вважають, що сучасний менеджмент найкраще узгоджується із значною орієнтацією на майбутнє та слабко вираженим гедонізмом у теперішньому¹¹. Фактично йдеться про управління задля майбутнього. Такий стиль управління свідомо орієнтується на майбутній успіх з відповідним структуруванням діяльності в теперішньому. Звичайно, це формує додатковий часовий тиск як на особу, так і на інституції та призводить до збільшення стресу. Але саме така майбутньоцентрованість, на нашу думку, дозволяє вести успішну боротьбу за майбутній часовий ресурс і гарантує майбутній успіх. Часовий ресурс для розвитку України в майбутньому набуватиме ще більшого значення, якщо врахувати скорочення

енергетичних, людських та наукових ресурсів у країні. Може бути втрачена можливість ефективного заміщення нестачі часового ресурсу іншими ресурсами. Невміння розпоряджатися часом призведе до ролі «вічноназдоганяючого» і в економіці, і політиці, і в гарантуванні безпеки держави, а також і в науці.

Часова логіка (Хронос та Каїрос)

Як уже зазначалося вище, час-Хронос та час-Каїрос — два різні варіанти розуміння часу, які трансформуються і в різну логіку поведінки. Вони обидва збереглися до наших днів і проявляються як на особистісному, так і на інституціональному рівнях. Мова йде про співвідношення і особливості використання цих варіантів розуміння часу. Домінування розуміння часу як Каїроса на рівні особистості проявляється в таких особливостях поведінки, як сподівання на щасливий випадок, на долю, схильність ставитись до потоку подій як до випадковостей, частина з яких може бути використана на власну користь, а може завдати неприємностей. Час як Каїрос мало сумісний з системним аналізом, з плануванням і керованою поведінкою, що спирається на широкий футуристичний часовий горизонт. Інституція, що спирається у власній життєдіяльності на час як Каїрос, теж схилитиметься до подібних патернів поведінки. Пригадаймо останні 16 років, коли саме шанс, а не системна робота відігравали визначальну роль у формуванні сучасної української фінансової верхівки. Розпад Радянського Союзу запропонував саме шанс миттєвого збагачення через привласнення фінансових та матеріальних «уламків» СРСР. Кожна ситуативна можливість, будь-то родинні зв'язки у владі, обіймання високої посади, належність до кримінального угруповання, можливість купити рішення чи прийняття законопроекту відразу використовувались або для приватизації великих підприємств, або для перекладання бюджетних коштів у приватні кишені. «Такий то був час», внаслідок якого «маємо те, що маємо». Ця логіка водночас є свого роду виправданням для деяких представників нинішнього українського олігархату. Вони, з одного боку, відчувають інтернальну незручність від власних дій, але з задоволенням користуються їхніми результатами. Такі діячі, на відміну від тих, у біографії яких був зв'язок з кримінальним середовищем, є вихідцями з радянської системи і не звикли покладатись у своїй діяльності на Каїроса, а тому розуміють власну відповідальність за використання принципу «такий

був час». Вислів «такий то був час» — не просто прояв часу-Каїроса в теперішньому погляді на власні минулі дії. Це вираження наявних неприємних відчуттів за власні дії або за належність до певних негативних подій минулого. Це приклад перекладання переживання внутрішньої провини на час-Каїрос. Але ще небезпечнішим є мислення відповідно до фрази «Такий тепер час», яка вживається для виправдовування морально чи законодавчо сумнівних дій у теперішньому.

За останні п'ять років український стиль користування часом-Каїросом зазнав певної трансформації. Можна говорити про свого роду поєднання Каїроса і Хроноса за підлеглої ролі останнього. Розробляються заходи з цільового збанкручування держпідприємств задля їхньої подальшої приватизації. Правила приватизаційних конкурсів прописуються так, щоб «сприятливий випадок» заздалегідь втратив характер випадку і фінальне рішення щодо передачі об'єкта у власність було б передбачуваним з високою вірогідністю. В останні пару років вплив Хроноса на Каїрос відбився в цілому ряді добре підготованих рейдерських атак. Один тільки конфлікт навколо ринку «Озерка» в Дніпропетровську є більш ніж достатнім прикладом такої зміни балансу між зазначеними двома видами часорозуміння. Захоплення чужого підприємства — не що інше, як використання вдалого шансу. Сучасна українська рейдерська атака — це фактично заздалегідь підготована ситуація (Каїрос) щодо зміни власника. Саме системна підготовка такої ситуації, її планування і вживання заходів з подальшого утримання захопленого майна свідчать про все більший вплив Хроноса на український стиль часовикористання. Останні закиди щодо роботи Тендерної палати є чітким свідченням того, що в діяльності високопосадовців дедалі більшу роль відіграє час-Хронос. Більше того, хай і на рівні планування сумнівних економічних схем, але відбувається перехід до системного планування майбутнього. Хотілося б сподіватися, що український політикум і бізнес здатні продовжити цей рух і збільшити долю Хроноса порівняно з Каїросом. У міру завершення приватизації, розподілу земельних ресурсів та набуття фінальності накопичення капіталу методами перерозподілу має підсилюватися тенденція переходу від домінування Каїроса до формування діяльності за логікою Хроноса. Це відповідатиме переходу від перерозподілу до виробництва і домінування продуктивного збільшення капіталу. Але цей процес не відбувається автоматично, особливо якщо врахувати стан правової системи в Україні

та сформовані у цілої генерації представників фінансових груп навички збагачуватися миттєво, організовуючи перерозподіл та послуговуючись державним ресурсом.

До роботи за баченням часу як Хроноса схильні в першу чергу компанії з західним іноземним капіталом та український дрібний та середній бізнес, який через свою дрібність та непередставленість у владі не може використовувати чи створювати «шанси» в обсязі, достатньому для миттєвого збагачення. Можна припустити, що наступна генерація українців, яка вийде саме з середнього та дрібного бізнесу, а не з родин олігархів, позитивно вплине на розвиток країни і створить кадровий ресурс держслужбовців, які не будуть сприймати своє перебування на держслужбі як засіб доступу до державних ресурсів і створення суб'єктивно сприятливих «ситуацій».

Помилково було б вважати, що ідеальною є побудова життєдіяльності, яка спирається виключно на час-Хронос. Баланс між часом-Хроносом і часом-Каїросом досить складний. Обидві форми розуміння часу завжди присутні в управлінській діяльності. Навіть питання про годину проведення наради (у точно визначений час, чи тоді, коли її учасники не тільки фізично, але і ментально найбільш готові до неї) відображує необхідність балансу між Каїросом і Хроносом. У діяльності, яка потребує оперативного реагування, вміння розпізнавати та використовувати «зручні моменти», подаровані Каїросом, має особливе значення.

Домінування Каїроса над Хроносом та відсутність реалістичних інституціональних часових горизонтів проявляється також у постійному формулюванні політичними партіями футуристичних ілюзій в народі. Такі ілюзії зазвичай спрацьовують у електораті з короткою пам'яттю, де відсутня чітка власна часова перспектива; у електораті, що звик поккладатися на сприятливий випадок, «диво». Преференції футуристичним ілюзіям пов'язані з нездатністю особистості повноцінно користуватися хронологічним часовим виміром реалій та наданням нею переваги часу-Каїросу. Футуристичні ілюзії-обіцянки є заміником раціонально обґрунтованого планування. Особливо вдало вони застосовуються під час виборчих перегонів, коли набувають надмірної активізації очікуванні електорату. Вони характеризуються надкороткостроковим «терміном» дії, причиною якого є (а) квантифікований перебіг часу у даному середовищі та (б) наповненість емоційної складової оцінки подій/обіцянок. Вислови на кшталт «НАТО агресивний блок»,

«Ваших дітей використовуватимуть як гарматне м'ясо», «вони всі фашисти», «повернемо вкрадене», «це заборона російської мови» тощо активують в першу чергу емоційні реакції і тому блокують раціональний розсудливий розгляд ситуації і побудову відповідних планів діяльності, розгорнутих у часі-Хроносі. Подібний ефект часової ілюзії може досягатися й іншими технологічними кроками. Помпезні плани з надто амбіційними завданнями так само «захоплюють подих» електорату і відкривають шлях для емоцій. Формується враження, що країна ось-ось потрапить у перебіг надзвичайних подій. Відбувається надактуалізація теперішнього, яка насправді не має реальних підстав. Ця надактуалізація, у свою чергу, штучно пов'язується з інформацією, що певні події можуть відбутися / не відбутися лише у зв'язку з діяльністю певного політичного лідера чи політичної сили. Що трапляється з такими надто амбіційними проектами, чітко демонструють відправлені в небуття план реформ «Україна 2010», президентська програма «10 кроків назустріч людям» і прем'єрська програма «Назустріч людям», «Контрабанда стоп» тощо. Для порівняння наведемо приклад, що в тій же Німеччині розроблена 2003 р. програма реформування економіки «Агента 2010» цілеспрямовано реалізується, незважаючи ані на дострокові вибори до Бундестагу, ані на зміну правлячої коаліції і канцлера. В певному сенсі Німеччина може розглядатись як країна, яка в менеджменті часового ресурсу значною мірою орієнтується на час-Хронос, і лише в системі запобігання катастрофам та природним катаклізмам враховує час-Каїрос, але не як зручний момент, а як момент, який не був передбаченим та до якого треба бути готовим.

Час-Каїрос досить глибоко вкоренився в український менталітет. Як каже народна мудрість, «ще ніколи так не було, щоб якось воно та не було». У ній виражається, з одного боку, віра в ходу часу і ходу подій. З іншого боку, особа наче відступає перед цим всесильним плином подій, який «сам собою» розгортатиметься в її житті. Це бачення потоку подій-пропозицій, відповідно до яких має діяти суб'єкт і які становитимуть сутність його життя. У цій мудрості символічно відбито акт вручення суб'єктом самого себе в обійми плину подій, що підкреслює внутрішню слабкість і безпорадність суб'єкта, його нездатність самому керувати подіями власного життя, визначальну роль обставин. Зокрема, саме це прислів'я прозвучало як коментар до інформації, що в район (йдеться про один з районів Київської області) приїжджає новий представник

президентської гілки влади. Разом з цим, в прислів'ї читається чітка готовність до свого виживання за будь-яких подій. Як справи не повернуться, але якось воно та буде, якось суб'єкт зуміє пристосуватися і до життя в новій системі координат. Суб'єкт налаштовується на «полювання» за вдалим моментом — подарунком від часу-Каїроса. Це і є пропозиціональний, суб'єкт-центрований спосіб бачення плину подій, це український Каїрос повсякдення. Він допомагав народу виживати впродовж сторіч, коли не було власної української держави, але він же зараз заважає системно будувати молоду українську державу.

Життя за часом-Каїросом можна спостерігати нині у простих громадян, але і у правлячої еліти. Одним з його проявів є залежність позиції політика щодо певного питання від його перебування у владі чи опозиції. Саме такою, скажімо, є позиція регіоналів та колишніх соціал-демократів (об'єднаних) щодо вступу до НАТО. Йдеться не про ситуативне флюгерство несформованих особистостей, а про життя за часом-Каїросом у зрілих осіб. На превеликий жаль, побудова життя саме за цим часорозумінням завдає істотного удару не тільки по здатності зазначених політиків до конструктивної послідовної роботи, але і по стратегічних довгострокових інтересах держави.

Отже, можна стверджувати, що логіка діяльності істотно залежить від прийнятої суб'єктом концепції часу. Вона визначає також і рівень успішності діяльності. Схоже, що для більшості українців час так і залишився неосяжним богом Кроносом, який лише дарує періодично шанс «спіймати бога за бороду». Про системний вплив на перебіг часу та сучасний менеджмент часового ресурсу на державному рівні фактично не йдеться, адже, «як би воно не було, а якось же воно та буде».

Уявлення про плин часу або часовий ґештальт

Е.Жакес виділяє ще одну міру часу — часовий ґештальт, виокремлення лінійного та циклічного плину часу¹². Деякі фахівці виділяють чотири уявлення про плин часу¹³. Цього разу для аналізу організації життєдіяльності українців обмежимося двома формами опису руху часу — лінійним і циклічним. О.Панарін, розглядаючи лінійний і циклічний типи соціального часу, зазначає важливу розбіжність між ними. Побудова життєдіяльності з перевагою циклічного часу фактично призводить до того, що суспільство переважно функціонує за принципом перерозподілу ресурсів, «суспільний

процес виступає як гра з нульовою сумою: вилучення в одних для підняття інших»¹⁴. За умови домінування лінійного часу в організації державних інституцій на першу позицію виступає продуктивне накопичення ресурсів.

Якщо час сприймати як лінійний, спрямований вектором у майбутнє, то потік нових подій матиме вигляд як нові вимоги часу, нові можливості чогось досягти. Хід подій набуває неповторності і незворотності. У циклічній концепції часу є повторення в перебігу подій. Уявлення про відтворюваність потоку подій відбувається паралельно з відтворюваністю можливостей для дій. Зрозуміло, що в циклічному часі події втрачають свою унікальність і неповторність. Відповідно до цього змінюється ставлення до власної діяльності, підхід до формулювання цілей та стратегії задля їхнього досягнення. Життя в сучасному західному суспільстві надає перевагу моделюванню часу як лінійному вектору, спрямованому у майбутнє. Це визначає ставлення до часу, впливає на способи управління часовим ресурсом. Такий підхід стосується і політичного життя, і сфери виробництва та фінансів. Політично нестабільне життя в Україні, перманентно актуальна тема виборів (до ВР, Президента, місцевих органів влади) демонструють своєрідний відхід від лінійного часу, який домінував у радянські часи, і перехід до циклічного. Після кожних виборів відбуваються певні зміни у попередньо задекларованому курсі країни і таким чином створюють мікроцикли в політичному житті, але головне — порушується його поступовість і спадкоємність.

Схильність українців до циклічної моделі часу демонструє і планування міського руху транспорту. На зупинках вказується інтервал руху, а не його похвилинне відправлення від конкретної зупинки. Для більшості українців це здається і доречним, і зрозумілим, коли читаєш, скажімо, що автобуси рухаються з інтервалом 6–15 хвилин. «Хіба можна точно прорахувати щохвилинне відправлення від кожної з зупинок на маршруті, — подумав би симпатик циклічного перебігу часу, — достатньо того, що вказаний інтервал руху». З іншого боку, досвід організації руху міського транспорту в Західній Європі яскраво демонструє, що його можна не тільки прорахувати, а навіть і дотримуватися з точністю до хвилини. Спроба надати цінності якійсь там хвилині для українця здається майже як збочення.

Використання циклічної, а в українських реаліях швидше хаотичної форми перебігу часу призводить до політичних, економічних,

іміджевих втрат держави і населення. Це яскраво демонструє офіційна позиція щодо вступу до НАТО. Періодичні засідання представників Ради країн-членів НАТО сприймаються в Україні як шанс, щоб заявити про зацікавленість/незацікавленість країни до вступу в НАТО. Проблема декларування однозначної позиції України є яскравим поєднанням часу-Каїроса і уявлення про циклічний плин часу. Складається враження, що українські високопосадовці свідомо користуються логікою: буде наступне засідання представників Ради країн-членів НАТО, буде і черговий шанс зробити нову заяву про українську позицію. Використання в цьому питанні лінійної моделі плину часу протягом останніх років могло би призвести до інших результатів: або до істотного просування на шляху до вступу в НАТО за умови прийняття рішення про вступ, або до послідовної цілеспрямованої роботи з підвищення обороноздатності країни у разі збереження доктрини нейтралітету.

Форми перебігу часу (безперервний чи квантифікований час)

У сучасному світогляді зазвичай вважається, що час має безперервний перебіг. Ця думка переноситься і на повсякденне життя людини та інституції. Насправді в науці розглядають можливість як безперервного, так і квантифікованого перебігу часу. Питання про форму перебігу часу має цілком прагматичне підґрунтя. Різні види діяльності можуть вимагати різного часового структурування. У цьому сенсі набуває значення вміння оптимально розподіляти час у ході діяльності. Мова при цьому може йти як про час, який переживає суб'єкт, інституціональний час, так і про часові ресурси держави. Фахівці зазначають, що дослідження розподілу активності в часі мають значення і для організації виробництва, оптимального функціонування установ, і для підтримання здоров'я індивіда. Неправильне розподілення часу може призводити до підвищеної інтенсивності праці, внаслідок чого виникає так зване внутрішнє вигорання співробітників¹⁵. Питання про міру перебігу часу на рівні суб'єкта в першу чергу стосується його свідомості — наскільки вона здатна відображати часові процеси з навколишнього середовища. На думку німецького дослідника Е.Пепеля, суб'єктивне теперішнє особи має квантифікований характер — кожні 3 секунди змінюється «вікно» теперішнього, через яке особа сприймає навколишній світ¹⁶. Цей феномен був знайдений і досліджений ним у різних сферах діяльності, різних культурах.

Для розуміння репрезентації перебігу часу в українському суспільстві варто пригадати про існування окремо суб'єктивного часу особи та інституціонального часу. Домінування особистого над інституціональним та вміння інструменталізувати ресурси інституції задля реалізації особистого впливають на форму плину часу. Баланс індивідуальних та інституціональних інтересів не тільки структурує український часовий простір, а й визначає квантифікацію плину часу. Український час квантифікований характером діяльності, який, у свою чергу, квантифікується інтересами діючих суб'єктів. При цьому чіткий розподіл на інституціональний та суб'єктивний час спостерігається досить рідко, частіше вони переплетені одне з одним. Втім, цей феномен не є суто українським, його можна спостерігати, наприклад, у італійців, турків та іспанців.

Висновки

Проведений аналіз, хай навіть короткий і побіжний, вказує на необхідність модернізації українського часокористування, особливо в його інституціональному аспекті. Зміна балансу між інституціональним і особистим часом мала б стати запорукою чіткішого функціонування державних установ, прискорення економічного розвитку, запобіжником перетворення демократії на безладдя. Без достатньої відкритості для майбутнього і вміння свідомо готувати та прагматично втілювати бачення власного майбутнього Україна ризикує залишитися «діаспорою» сучасної європейської культури на поетичних схилах Дніпра. Ми стоїмо перед вибором між застарілим і сучасним підходом до часокористування. Надання часу нового розуміння як важливого ресурсу могло б істотно змінити як повсякдення простого громадянина, наприклад через перехід на погодинну оплату праці, так і якість управлінських рішень в установах і на підприємствах, інтенсифікувало б взаємодію українського і європейського бізнесу. В межах одного покоління подібні завдання, як правило, неможливо вирішити, тож набуває актуальності формування нової генерації громадян, здатних жити в епоху широковідкритих горизонтів майбутнього та забезпечення власного лідерства через високоєфективне управління часовим ресурсом.

¹ Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку. — К.: СтилоС, 2001. — С. 291–369.

² Ильин В.В. Политология. — М.: Книжный дом «Университет», 1999.

- ³ Панарин А.С. *Философия политики*. — М.: Новая школа, 1996.
- ⁴ Див., зокрема: Почепцов Г.Г. *Семиотика*. — М., 2002.
- ⁵ Панарин А.С. *Указ. соч.* — С. 73.
- ⁶ Бродель Ф. *Материальная культура, цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.* — Т. 3. *Время мира*. — М.: Прогресс, 1992; Кондратьев Н.Д. *Мировое хозяйство и его конъюнктура во время и после войны*. — Вологда, 1922.
- ⁷ Jaques, E. *The form of time*. — New York: Crane Russak, 1982.
- ⁸ Lübke, H. *Schrumpft die Gegenwart?* — Luzern: Hans Erni-Stiftung, 2000.
- ⁹ www.pravda.com.ua, 06.02.2008, «Дмитро Видрін про «гарних дівчаток» і «поганих хлопчиків» української політики».
- ¹⁰ Головаха, Е.И., Кроник А.А. *Психологическое время личности*. — К.: Наукова думка, 1984. — 208 с.
- ¹¹ Morgenroth, O. & Losleben, K. *Kontrollieren oder gelassen bleiben? Zur Bedeutung individueller temporaler Orientierungen bei der Entstehung und Bewältigung von Zeitdruck und Stress // Wirtschaftspsychologie*, 7, Heft 3. — 2005. — S. 63–72.
- ¹² Див.: Jaques E. *The form of time*.
- ¹³ Молчанов Ю.Б. *Четыре концепции времени в философии и физике*. — М.: Наука, 1977.
- ¹⁴ Панарин А.С. *Философия политики*. — С. 75
- ¹⁵ Burisch M. *Das Burnout-Syndrom & Theorie der inneren Erschöpfung*. — Berlin: Springer, 1989.
- ¹⁶ Pöppel, E., *Grenzen des Bewusstseins. Über Wirklichkeit und Welterfahrung*. — Deutsche Verlagsanstalt. Stuttgart, 1985.